

ศึกษาวิถีชีวิตชุมชนชาวไร่อ้อย บ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉิเยว จังหวัดชัยภูมิ  
Study of Life-Way of Cane Farm Community in  
Bannongdindum Phukeiow District, Chaiyaphum Province

ศุภดล แก้วถ้งเมือง, อธิวัตร ศรีสมบัติ, วิลาส โภธิสาร  
Subhadol Keawtungmuang, Itthiwat Srisombat, Wilat Bothisarn  
มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์  
Surin Rajabhat University  
E-mail: nongpompam821@gmail.com

**บทคัดย่อ**

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาวิถีชีวิตชุมชน ชาวไร่อ้อย บ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉิเยว จังหวัดชัยภูมิ 2) เพื่อศึกษาหาแนวทางอนุรักษ์ วิถีชีวิตชุมชนชาวไร่อ้อย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลภาคสนาม จากการสังเกต สัมภาษณ์และสนทนากลุ่มเป้าหมาย ประกอบด้วย พระสงฆ์ นายกองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านแก่ง ผู้อำนวยการโรงเรียน อาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน หัวหน้าโคกต้าอ้อย และเกษตรกรรายย่อย และนำผลการเสวนาผลการศึกษาโดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ผลการศึกษาพบว่า วิถีชีวิตชุมชนชาวไร่อ้อยบ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉิเยว จังหวัดชัยภูมิ มีการเพาะปลูกส่วนใหญ่ใช้เครื่องมือทางเกษตรมากกว่าแรงงานคน ทำให้วิถีชีวิตชาวไร่อ้อยเปลี่ยนไปจากในอดีต ดังนั้น การวิจัยนี้จึงเป็นการวิจัยเพื่อศึกษาหาแนวทางอนุรักษ์ ศึกษาวิถีชีวิตและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวไร่อ้อย บ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉิเยว จังหวัดชัยภูมิ

**คำสำคัญ:** วิถีชีวิต, แนวทางอนุรักษ์

**Abstract**

This study aimed 1) to study the way of life black cane Nong Khieo district of Chaiyaphum, 2) to study for Conservation Lifestyle cane A qualitative study Data from field observations, interviews and discussion groups composed of priests, Chief Executive of the Ban Kaeng. Director of the School Volunteer village health assistant village headman. Head of quota sugar And small farmers And the results were presented by descriptive analysis of the results showed that lifestyle cane humus Nong Khieo district of Chaiyaphum are cultivated mostly in agricultural

use rather than labor. It make a lifestyle change from sugarcane planter in the past. This research aims to study the guidelines for conservation Education and lifestyle changes, community cane. Topsoil Nong Khieo district of Chaiyaphum.

**Keywords:** Way of Life, Conservative Approach

## 1. บทนำ

สถานการณ์ของโลกปัจจุบันชุมชนได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ทำให้วิถีชีวิตการดำเนินชีวิตมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่หยุดนิ่ง มนุษย์จึงมีความสนใจ ที่จะศึกษาวิถีชีวิตและการตั้งถิ่นฐานของบรรพบุรุษตลอดมา การศึกษาเรื่องแหล่งที่มา การดำรงอยู่ และการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของบรรพบุรุษอันเป็นต้นกำเนิดที่วิวัฒนาการมาสู่มนุษย์ ยุคปัจจุบันด้วยวิธีการต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง ซึ่งในเรื่องดังกล่าวนี้นักมานุษยวิทยานักโบราณคดีนักประวัติศาสตร์ได้บันทึกผลการศึกษาไว้หลายหลายทัศนะดังที่กล่าวไว้ว่า การดำรงชีวิตของมนุษย์ในยุคแรก ๆ อยู่ได้ด้วยการพึ่งพาธรรมชาติ ได้แก่ เก็บของป่าล่าสัตว์ อาศัยตามถ้ำและเพิงผาเมื่อมนุษย์อยู่ร่วมกันมากขึ้นทำให้การหาอาหารมีความยากลำบาก จึงต้องออกหาอาหารในบริเวณที่อยู่ห่างไกลออกไป รวมทั้งได้มีการหาที่อยู่ร่วมกันมากขึ้นทำให้การหาอาหารมีความยากลำบาก จึงต้องออกหาอาหารในบริเวณที่อยู่ห่างไกลออกไป รวมทั้งการหาที่อยู่ใหม่สำหรับตั้งถิ่นฐานด้วย (วิชัย เทียนน้อย, 2520: 45)

การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ฉบับที่ 1 ส่งเสริมให้ประชาชนที่อยู่ห่างไกลจากความเจริญได้มีโอกาสที่จะพัฒนาตนเองขึ้น มิใช่เฉพาะแต่เพียงเรื่องการเพิ่มผลผลิตและเพิ่มรายได้เท่านั้น แต่จะต้องส่งเสริมการกินดีอยู่ดี ตลอดจนสุขภาพอนามัยดีขึ้น การพัฒนาประเทศตาม แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ฉบับที่ 2 ดำเนินการส่งเสริมให้มีการขยายชนชุมชนต่าง ๆ ในส่วนภูมิภาค เพื่อให้เกิดศูนย์อุตสาหกรรมและบริการต่าง ๆ เพิ่มขึ้นภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ และมีพลเมืองหนาแน่นถึงเกือบหนึ่งในสามของจำนวนประชากรทั้งหมด แต่เป็นส่วนภูมิภาคที่ยากจนที่สุด ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีทรัพยากรธรรมชาติน้อยและมีลักษณะภูมิประเทศค่อนข้างจะแห้งแล้งทุรกันดาร มีชนบธรรมนิยมประเพณีการขยายตัวในด้านการผลิตพืชเท่านั้นที่ยังกระจายการผลิตไม่ได้เท่าที่ควร กล่าวคือ โครงสร้างการกระจายการผลิตในระหว่างแผนพัฒนาฉบับที่ 3 (2515-2519) นอกจากจะขึ้นอยู่กับพืชหลักเพียง 6 ชนิดแล้ว คือ ข้าว ข้าวโพด อ้อย มันสำปะหลัง ยางพารา และปอ ความสำคัญของพืชหลักทั้ง 6 ชนิดนี้ก็กลับยิ่งเพิ่มมากขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกับในระยะของแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ 2 (2510-2514) จึงเป็นที่น่าห่วงว่าในอนาคตหากราคาในตลาดโลกซบเซาลง เพราะพืชใดพืชหนึ่งแล้วเกษตรกรย่อมจะได้รับความกระทบกระเทือนเป็นจำนวนมากขึ้นเป็นลำดับ นอกจากโครงสร้างการผลิตการเกษตรจะยังคง

ขึ้นอยู่กับพืชหลักเพียง 6 ชนิด ซึ่งมีความสำคัญ ในระยะระหว่างแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 2 (2510-2514) และแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 3 (2515-2519) ได้มีการเปลี่ยนแปลงทดแทนและแย่งพื้นที่การผลิตในระหว่างพืชทั้ง 6 ชนิดด้วยกันเอง ดังจะเห็นได้ว่าอัตราเพิ่มของพื้นที่เพาะปลูกข้าว มีแนวโน้มลดลง ในขณะที่เนื้อที่เพาะปลูกพืชอื่น ๆ เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง และอ้อย มีแนวโน้มสูงขึ้น ในแผนนี้จึงจำเป็นต้องหาทางให้เกษตรกรได้ขยายการผลิตไปถึงพืชอื่น ๆ อีกทั้งเพื่อมิให้เกษตรกรต้องขึ้นอยู่กับพืชใดพืชหนึ่งมากเกินไปเมื่อคำนึงถึงข้อมูลดังกล่าวข้างต้น ในระยะของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 จึงมีความจำเป็นที่จะต้องเร่งรัดการกระจายการผลิตให้มากขึ้นยิ่งขึ้น เพื่อใช้ประโยชน์จากแรงงานการเกษตร และลดการเสี่ยงภัยอันเกิดจากการที่รายได้ของเกษตรกรขึ้นอยู่กับพืชไม่กี่ชนิด อย่างไรก็ตามขอบเขตการกระจายการผลิตในระยะเวลาดังกล่าวนั้นขึ้นอยู่กับปริมาณเนื้อที่เพาะปลูกของประเทศ ซึ่งมีอยู่เป็นสำคัญ จากข้อเท็จจริงในปัจจุบันปรากฏว่าการเพิ่มการกระจายการผลิตด้านการเกษตรปัญหาเกี่ยวกับประสิทธิภาพการผลิตนี้เป็นที่ชัดเจนว่าเป็นปัญหาสืบเนื่องมาจากการลงทุนในสาขาการเกษตร ซึ่งในระยะที่ผ่านมาไม่เพียงพอ บางพื้นที่การควบคุมปริมาณน้ำไม่อาจดำเนินการได้ จำเป็นจะต้องพึ่งน้ำฝนตามธรรมชาติ

การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ฉบับที่ 5 สาเหตุของปัญหาความยากจนเป็นอันดับแรก เพื่อเป็นการมุ่งแก้ไขปัญหาคือต้นเหตุ และขณะเดียวกันก็จะยึดถือหลักเพื่อให้ประชาชนชนบทสามารถช่วยเหลือตนเองและชุมชนได้อย่างแท้จริง ในที่สุดสำหรับในเขตชนบทเอง ในช่วงเวลาดังกล่าวตามลำดับ ทั้งนี้ เป็นผลได้จากการที่เศรษฐกิจส่วนรวมได้ขยายตัวสูง ซึ่งได้กระจายรายได้และบริการสังคมต่าง ๆ ลงไปสู่ท้องที่ที่ยากจนบางแห่ง อย่างไรก็ตามแม้อัตราประชากรยากจนดังกล่าวนี้จะลดลง แต่ได้ปรากฏว่ายังมีประชากรที่ยากจนอยู่อีกเกือบถึง 1 ใน 3 ของประชากรทั้งประเทศ และในจำนวนนี้ร้อยละ 90 เป็นประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตชนบทในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคเหนือตอนบน นอกจากนั้นโอกาสที่จะให้สัดส่วนของประชากรยากจนลดน้อยลงไปเรื่อย ๆ อย่างที่เคยเป็นมานั้นคงจะเป็นไปได้ยาก เนื่องจากโอกาสที่จะขยายเนื้อที่เพาะปลูกต่อไปคงจะกระทำไม่ได้จำกัด ซึ่งจะส่งผลต่ออัตราการขยายตัวทางเกษตรมีแนวโน้มลดลง

การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ฉบับที่ 6 ความต้องการใช้น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคและการเกษตรได้เพิ่มขึ้นมาก ซึ่งเป็นผลมาจากการขยายตัวของจำนวนประชากร ทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ฉบับที่ 7 ราคาสินค้าเกษตรหลักในตลาดโลกเริ่มอ่อนตัวตั้งแต่ปี 2532 เป็นต้นมา และสภาพดินฟ้าอากาศในขณะที่ยากจนอุตสาหกรรมและบริการได้ขยายตัวในระดับที่สูงมาก ดังนั้นจึงมีผลทำให้สัดส่วนการผลิตของภาคเกษตรกรรมและบริการได้ขยายตัวในระดับที่สูงมาก ส่งเสริมและสนับสนุนความร่วมมือกับภาคเอกชน สภาพพื้นที่และชนิดของพืชผลทั้งด้านการเพาะปลูก การเก็บเกี่ยว การพัฒนาและรักษาคุณภาพของผลผลิต การบรรจุหีบห่อและเครื่องจักรกลใน

โรงงานแปรรูปสินค้าเกษตรกร ตลอดจนการประดิษฐ์เครื่องทุ่นแรงในระดับไร่นาแนะนำและถ่ายทอดความรู้ในการใช้ปุ๋ยเคมี ให้ถูกวิธีและเหมาะสมกับสภาพดินในแต่ละท้องถิ่นและชนิดของพืชที่ปลูกโดยเน้นถึงประสิทธิภาพ ต้นทุนและผลตอบแทน เพื่อให้เกษตรกรเลือกใช้ รวมทั้งรณรงค์ให้เกษตรกรใช้ปุ๋ยอินทรีย์ควบคู่กับการใช้ปุ๋ยเคมีด้วย เพื่อรักษาเนื้อดินและลดต้นทุนการผลิตเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของทุกครัวเรือนในชนบทให้ได้มาตรฐานความจำเป็นขั้นพื้นฐานอันได้แก่ การกินดีอยู่ดี สุขภาพอนามัยสมบูรณ์มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน และการมีส่วนร่วมในการพัฒนาเพิ่มรายได้และการมีงานทำ แก่กลุ่มเป้าหมาย ผู้ยากจนในชนบท โดยให้มีรายได้เพิ่มขึ้นอย่างมีเสถียรภาพส่งเสริมให้มีตลาดเพื่อรองรับผลผลิตในชนบท โดยสนับสนุนภาคเอกชนในการสร้างตลาดรองรับสินค้าเพิ่มการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการพัฒนาคุณภาพชีวิต เพื่อยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนในชนบท

การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ฉบับที่ 8 สนับสนุน การวางกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูลระหว่างคน ชุมชน กับทรัพยากรธรรมชาติ และระหว่างกลุ่มคนในสังคม การกระจายกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เพื่อสร้างโอกาสการมีงานทำ โดยมุ่งปรับโครงสร้างการเกษตรตามแนวทางเกษตรยั่งยืน ได้แก่ เกษตรธรรมชาติ เกษตรอินทรีย์ เกษตรผสมผสาน และวนเกษตร สนับสนุนให้มีการนำผลิตผลทางการเกษตรมาสร้างให้เกิดมูลค่าเพิ่ม โดยระบบอุตสาหกรรมเกษตร การสร้างเครือข่ายอุตสาหกรรมชนบทและอุตสาหกรรมชุมชนให้เชื่อมโยงกับภาคอุตสาหกรรมภายในประเทศ การพัฒนาประเทศตามการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 เสริมสร้างศักยภาพและเพิ่มขีดความสามารถให้คนยากจนก่อร่างสร้างตัว และพึ่งตนเองได้มากขึ้น ด้วยการนำหลักการแนวคิดกระบวนการสหกรณ์มาใช้ประโยชน์ โดยส่งเสริมให้คนยากจนรวมกลุ่มเป็นองค์กรชุมชน สหกรณ์ เครือข่ายองค์กรชุมชน และเครือข่ายสหกรณ์ที่ควบคู่ไปกับการสร้างความมั่นคงด้านอาชีพและเพิ่มรายได้ให้แก่คนยากจน ด้วยการส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนทั้งด้านการเกษตรอย่างครบวงจร ทั้งการผลิต การแปรรูป การตลาด และแหล่งเงินทุนหมุนเวียน รวมทั้งสนับสนุนการรวมกลุ่มอาชีพ ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และเทคโนโลยีที่เหมาะสมพัฒนาการรวมกลุ่มกิจกรรมทางเศรษฐกิจเชื่อมโยงพื้นที่ชนบทและเมือง เพื่อกระจายการจ้างงานสู่พื้นที่ชนบทและลดการอพยพจากชนบทเข้าสู่เมือง

การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ฉบับที่ 10 เกิดการรวมตัวของผู้คนทั้งในชนบท การเสริมสร้างให้ชุมชนรวมตัวอย่างเข้มแข็ง มีองค์ความรู้ในรูปแบบที่หลากหลายตามภูมิสังคม ที่เหมาะสมสอดคล้องกับการดำเนินชีวิตบนฐานทรัพยากร ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมชุมชน มีความสามัคคีชุมชนสามารถบริหารจัดการประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคม ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่อย่างสมดุลภาพสอดคล้องเชื่อมโยงกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมชุมชน ทั้งนี้การรวมตัวอย่างเข้มแข็งของคนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาความยากจนที่มีองค์รวมเกี่ยวกับด้านเศรษฐกิจ

สังคม ซึ่งต้องอาศัยชุมชนที่เข้มแข็งเป็นเสาหลักในการร่วมมือร่วมใจ ดำเนินการหลุดพ้นจากความยากจน ยังช่วยให้ชุมชนสามารถพัฒนาอนาคตของชุมชนได้อีกด้วย

การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ฉบับที่ 11 ซึ่งจะมีการเปลี่ยนแปลงในระดับโลกและภายในประเทศ โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจพลังงาน และภูมิอากาศ ที่เป็นไปอย่างรวดเร็วและส่งผลกระทบอย่างชัดเจนต่อประเทศไทย โดยให้ความสำคัญการพัฒนาเศรษฐกิจภายในประเทศที่เน้นการผลิตภาคเกษตร พร้อมก้าวสู่ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียนในปี 2558 พร้อมทั้งเสริมสร้างให้แข็งแกร่งเพื่อเป็นรากฐานการพัฒนาประเทศที่สำคัญ ได้แก่ การเสริมสร้างทุนสังคม (ทุนมนุษย์ ทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม) ให้ความสำคัญกับการพัฒนาสังคมไทย มุ่งสร้างภูมิคุ้มกันตั้งแต่ระดับครอบครัว และชุมชน และปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลง

การที่มนุษย์จะเลือกตั้งถิ่นฐานบริเวณใดนั้น ขึ้นอยู่กับปัจจัยทางธรรมชาติเป็นสำคัญ โดยเฉพาะแหล่งน้ำเป็นสิ่งสำคัญอันดับแรกมาตั้งแต่อดีต การเลือกตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกันเป็นสังคมแล้วย่อมมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นตามกาลเวลา ในสมัยโบราณการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเป็นไปอย่างเชื่องช้า แต่ในปัจจุบันการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและสม่ำเสมอสืบเนื่องมาจากการคิดค้นสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ และความก้าวหน้าของระบบสื่อสารโทรคมนาคม (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2528: 28) ซึ่งการเปลี่ยนแปลงในทุก ๆ ด้าน เช่น การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงด้านด้านหนึ่งในสังคมจะส่งผลกระทบต่อด้านอื่น ๆ

ในอดีตชุมชนเกษตรกรรมมีอาชีพหลัก คือ การทำนาแต่ปัจจุบันจากการเข้ามาของภาครัฐที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาชนบท จึงทำให้ชาวนามีการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ ชาวนาจึงทำอาชีพเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ ภายใต้อิทธิพลกลไกของตลาดชาวนามักจะตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบต่อพ่อค้าและนายทุนเสมอ ในขณะที่ผลผลิตของชาวนามีราคาตกต่ำลง (กฤษฎา นาโสก, 2552: 13) การทำนาในอดีตสมัยนั้นใช้แรงงานคนและวัว มีการเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้เอง ไม่มีเมล็ดหรือศัตรูพืชที่ระบาดจนข้าวเสียหาย สามารถพึ่งตนเองได้ในด้านปัจจัยการผลิต และทำนาเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก จะนำไปใช้อย่างอื่นก็ต้องลงทุนสูง ยังเกิดการเปลี่ยนแปลงของลมฟ้าอากาศอันเนื่องมาจากปัญหาโลกร้อน ทำให้ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลที่เคยเป็นมา ในสถานการณ์เช่นนี้ ชาวนาจึงต้องมีศักยภาพในการปรับตัวสูง ถึงจะสามารถทำนาต่อไปได้

ชุมชนบ้านหนองดินคำเป็นชุมชนปลูกข้าวเพื่อยังชีพ และใช้ในส่วนกินบางเล็กน้อยมาหลายชั่วอายุคน การเปลี่ยนแปลงจากสภาพหมู่บ้านแห่งการเกษตรกรรมนั้น ทำให้วิถีชีวิตชุมชนชนบทในด้านของเศรษฐกิจมีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างมาก รวมไปถึงการใช้พื้นที่ในการเกษตรกรรมที่เกิดขึ้นนั้น ทำให้พื้นที่ป่าบางส่วนลดลงไปเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดปัญหาสภาพภูมิประเทศโดยทั่วไป โดยเฉพาะ อ้อย ที่มีทำรายได้ดีกว่าข้าว ความต้องการเพิ่มรายได้และปริมาณการผลิตทำให้เกษตรกรหันมาปลูกอ้อยทั้งหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตเป็นชาวไร่อ้อย

ขณะเดียวกันโรงงานน้ำตาลมีแผนการส่งเสริมให้เปิดพื้นที่ปลูกอ้อยเพิ่มมากขึ้น เพื่อให้เพียงพอต่อการผลิต โดยเฉพาะการขยายพื้นที่ปลูกอ้อยลงในพื้นที่ปลูกข้าว ป่าหัวไร่ปลายนา ซึ่งแนวทางการส่งเสริมนี้อาจส่งผลให้การผลิตข้าวและพืชอาหารอื่นของครอบครัวเกษตรกรลดลง ทำให้เกษตรกรในประเทศเร่งขยายพื้นที่ปลูกพืชพลังงานทดแทน โดยเฉพาะอย่างยิ่งอ้อยเพิ่มขึ้น ทำให้พื้นที่เดิมซึ่งเคยเป็นป่าเขา ทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ หรือนาข้าวถูกปรับเปลี่ยน แฉวถาง หรือบุกรุกทำลายเพื่อหันไปปลูกพืชพลังงานกันอย่างกว้างขวาง พื้นที่ที่เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีการปลูกอ้อยเพิ่มมากขึ้นทุกปี ซึ่งพื้นที่ตั้งอยู่ในที่ราบลุ่ม เป็นพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกข้าว ทั้งความเหมาะสมของทรัพยากรดินและน้ำ แต่ในปัจจุบันเกษตรกรได้ปลูกอ้อยในพื้นที่นามากขึ้น โดยเฉพาะพื้นที่นาดอนหรือนาที่อยู่ติดกับขอบเนิน (สถาพร ไพบูลย์ศักดิ์, 2552: 22)

ปัจจัยที่ทำให้เกษตรกรหันมาปลูกอ้อย คือผลผลิตต่อไร่และราคา อ้อยเป็นพืชที่ปลูกและดูแลรักษาง่าย ราคาผลผลิตของพืชเดิมที่ปลูกตกต่ำ อยู่ใกล้แหล่งรับซื้อผลผลิต และเป็นอาชีพที่ทำมานาน ทำให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มมากขึ้น อ้อยจำหน่ายได้ราคาดีกว่าข้าว ทำให้มีรายได้เพิ่มมากขึ้น เกษตรกรจึงทำนาแต่พอกินในครัวเรือนส่วนที่เหลือจึงเปลี่ยนแปลงที่นามาเป็นอ้อย หากพื้นที่ปลูกอ้อยเพิ่มขึ้น พื้นที่ปลูกข้าวลดลงทำให้ผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคอาจส่งผลให้ราคาข้าวสูงขึ้น มีเพียงเกษตรกรส่วนน้อยเท่านั้นที่ระบุว่าจะข้าวเพื่อบริโภค เนื่องจากเกษตรกรได้เปลี่ยนจากพื้นที่นาข้าวไปทำการปลูกอ้อยทั้งหมด และข้าวที่ปลูกให้ผลผลิตน้อย ไม่เพียงพอต่อการบริโภคของสมาชิก ในครอบครัว จึงจำเป็นต้องซื้อข้าวเพื่อบริโภค อีกทั้งเมื่อมีการส่งเสริมให้ปลูกพืชพลังงานจากทางภาครัฐ รวมทั้งมีโรงงานน้ำตาลเข้ามาตั้งอยู่ในพื้นที่ ทำให้เกษตรกรหันมาปลูกพืชพลังงานกันมากขึ้นและขยายพื้นที่ปลูกพืชพลังงานเข้าไปในพื้นที่ปลูกข้าว ส่งผลให้พื้นที่ปลูกพืชพลังงานเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในทางตรงกันข้ามพื้นที่ปลูกข้าวมีแนวโน้มลดลง หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรศึกษาแนวทางที่จะทำให้เกิดความสมดุลระหว่างพืชอาหารและพืชพลังงาน แต่ถึงแม้การปลูกอ้อยจะทำให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น และยังเป็นแหล่งพลังงานทดแทนที่สำคัญ

โรงเรียนบ้านหนองดินดำ สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาชัยภูมิ เขต 2 มีบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญ คือ เตรียมเด็กหรือเยาวชนให้เป็นผู้ใหญ่ที่ดี สามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข บทบาทของโรงเรียนจะมีลักษณะคล้าย ๆ กับสถาบันครอบครัวหรือบ้าน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้โรงเรียนมีภารกิจหรือหน้าที่ต้องทำเพิ่มมากขึ้น กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม เป็นการศึกษาเกี่ยวกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ ลักษณะทางกายภาพและสภาพสิ่งแวดล้อมที่อยู่ล้อมรอบตัวเรา เป็นการเรียนรู้ที่จะสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพสังคมปัจจุบันได้อย่างมีความสุข

ดังนั้นผู้ศึกษาจึงสนใจศึกษาเรื่องวิถีชีวิตชุมชนชาวไร่อ้อย บ้านหนองดินดำ อำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ ในมิติวิถีชีวิตชุมชนเกี่ยวกับบารากเหงาชาวไร่อ้อยที่ยึดถือกันมาของหมู่บ้าน

หนองดินดำ อำเภอกุฉีขาว จังหวัดชัยภูมิ เพื่อค้นหาแนวทางดำเนินวิถีชีวิตชุมชนชาวไร่อ้อย มีกระบวนการชีวิตที่สอดคล้องกับความเป็นอยู่ได้อย่างยั่งยืน

## 2. วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาวิถีชีวิตชุมชน เรื่องวิถีชีวิตชุมชนชาวไร่อ้อย บ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉีขาว จังหวัดชัยภูมิ
2. เพื่อศึกษาแนวทางในการสืบทอดวิถีชีวิตชุมชนชาวไร่อ้อย วิถีชีวิตชุมชนชาวไร่ อ้อย บ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉีขาว จังหวัดชัยภูมิ

## 3. วิธีดำเนินการวิจัย

กลุ่มเป้าหมาย ในการดำเนินการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ชาวไร่อ้อย บ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉีขาว จังหวัดชัยภูมิ จำนวน 10 - 12 คน โดยใช้วิธีการการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก และการสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการ ผู้ศึกษาจึงได้ทำหนังสือส่งเสริมการอ่านเรื่อง วิถีชีวิตชุมชนชาวไร่อ้อย บ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉีขาว จังหวัดชัยภูมิ

### 1. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยใช้เครื่องมือที่ใช้การวิจัย ดังนี้

- 1) แบบสอบถาม
- 2) แบบสัมภาษณ์

### 2. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยได้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเอง ตลอดระยะเวลาในการศึกษา ในพื้นที่ข้อมูลทางด้านกายภาพ ตั้งแต่เดือน มกราคม พ.ศ 2557 ถึงเดือนเมษายน พ.ศ 2558 ผู้วิจัยใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก มีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการศึกษาวิถีชีวิตชาวไร่ วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลในการทำวิจัยในครั้งนี้มีดังต่อไปนี้

1) สัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการเป็นการพูดคุยกับเกษตรกรชาวไร่อ้อย ขั้นตอนแรกเป็นการสัมภาษณ์ประวัติส่วนตัวชนมธรรมเนียม ประเพณี เพื่อให้ได้ข้อมูลด้านบริบททางสังคม

2) การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก เป็นวิธีการหลักที่ผู้วิจัยใช้ในการศึกษาในครั้งนี้ เพราะเห็นว่าเป็นวิธีการที่ได้ข้อมูลเกี่ยวกับสิ่งที่ต้องการศึกษา

3) การสนทนากลุ่ม จากการสนทนาของผู้ให้ข้อมูล ซึ่งเป็นบุคคลที่สามารถให้คำตอบในประเด็นที่ต้องการศึกษาได้ โดยจัดให้มีกลุ่มสนทนาประมาณ 10 - 12 คน

4) ขั้นตอนการจัดทำหนังสือส่งเสริมการอ่านเพิ่มเติมกำหนดจุดประสงค์ในการเขียนใด ๆ ผู้เขียนต้องตั้งจุดประสงค์เพื่อต้องการว่าจะเขียนอะไร ต้องการให้ผู้อ่านได้รับความรู้ ความคิด ทักษะ และคุณประโยชน์อย่างไร

#### 4. สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

ในการศึกษาในครั้งนี้ ผู้ศึกษาประเด็นที่ควรนำมาอภิปรายดังนี้

1. ในอดีตวิถีชีวิตชุมชนบ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉีเยว จังหวัดชัยภูมิ เกษตรกรรมมีอาชีพหลัก คือ การทำนา แต่ปัจจุบันจากการเข้ามาของภาครัฐที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาชนบท จึงทำให้ชาวนามีการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจชาวนาจึงทำอาชีพเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ ภายใต้อิทธิพลกลไกการตลาดชาวนามักจะตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบต่อพ่อค้าและนายทุนเสมอ ในขณะที่ผลผลิตของชาวนามีราคาตกต่ำลง ซึ่งสอดคล้องกับผลงานวิจัยของพัชรินทร์ แก้วขาว (2547: บทคัดย่อ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องกระบวนการมีส่วนร่วม การแก้ไขปัญหาความยากจนของเกษตรกรใน จังหวัดสุรินทร์ กรณีศึกษา: บ้านล้งโคม หมู่ที่ 6 ตำบลหนองใหญ่ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดสุรินทร์ ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา ซึ่งมีผลตอบแทนการผลิตค่อนข้างต่ำ เกษตรกรตกอยู่ในวงจรอันชั่วร้ายของระบบการกู้ยืมหนี้สินจากนายทุน ปัญหาเรื่องค่านิยมและการขาดแคลนสาธารณูปโภค สาเหตุของความยากจนคือมีหนี้สินมากถูกเอารัดเอาเปรียบ ไม่มีที่ทำกิน ถูกกดราคาข้าว รายจ่ายมากกว่ารายรับ ฝู่มเพื่อย ลูกมาก ยากจน พิกัดทางร่างกาย ยุทธศาสตร์และยุทธวิธีในการแก้ไขปัญหา ความยากจน คือ ลดรายจ่ายเพิ่มรายได้

2. การมีส่วนร่วมของชุมชน บ้านหนองดินดำ อำเภอกุฉีเยว จังหวัดชัยภูมิ พบว่าชุมชนได้ให้ความสำคัญกับความเจริญทางเทคโนโลยีเพื่อความทันสมัย พบปัญหาเกี่ยวกับระบบอุปถัมภ์ในการทำงาน แต่เมื่อชุมชนได้เห็นการมีส่วนร่วมจากการดำเนินการวิจัย ทำให้เห็นความสำคัญกับการอยู่ร่วมกันมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การพัฒนาของชุมชนยังเกิดจากการร่วมแรงร่วมใจกันภายในชุมชน โดยที่ไม่ต้องรอความหวังจากปัจจัยภายนอก อาศัยเพียงเงินที่เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาชุมชนจากภายนอกเท่านั้นซึ่งสอดคล้องกับผลงานวิจัยของอหิต มวลทอง (2553: ภาคนิพนธ์) ได้ศึกษาการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน กรณีศึกษา: บ้านพาชื่น หมู่ที่ 10 ตำบลกบเชิง จังหวัดสุรินทร์ เพื่อทำแผนแม่บทชุมชนแบบมีส่วนร่วมของประชาชน กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย เป็นประชาชนในหมู่บ้านพาชื่น จึงเป็นหมู่บ้าน ที่ได้เข้าร่วมโครงการมากที่สุดรวมทั้งสิ้น 70 คน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล สัมภาษณ์แบบเจาะลึก กระบวนการเทคนิค AIC และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม พบว่า ประชากรส่วนใหญ่ในชุมชนประสบปัญหา และต้องการมีส่วนร่วมในการแก้ไข และพัฒนาชุมชนในด้านเศรษฐกิจมากที่สุด รองลงมา คือ ด้านสังคม วัฒนธรรม ด้านทรัพยากรสิ่งแวดล้อม การเมืองการปกครอง ด้านโครงสร้าง จากการจัดทำแผนจึงได้ยุทธศาสตร์ จำนวน 4 ยุทธศาสตร์ในการแก้ไขปัญหาตามที่ศึกษาวิจัย คือ 1. ยุทธศาสตร์ชุมชนภูมิปัญญา โดยจัดทำโครงการตลอดนันทภูมิปัญญาชุมชนต้นแบบ 2. ยุทธศาสตร์พัฒนาคุณภาพชีวิต คือ โครงการพี่สอนน้อง 3. ยุทธศาสตร์อยู่ดีมีสุข คือ โครงการศูนย์การเรียนรู้ชุมชน โครงการเศรษฐกิจชุมชน โครงการเกษตรอินทรีย์วิถีไทย



4. ยุทธศาสตร์พัฒนาประสิทธิภาพสารสนเทศ คือ โครงการศูนย์สารสนเทศชุมชน โครงการยุวชนไฮเทค ผู้รับผิดชอบ คณะกรรมการเยาวชนและประชาชนในชุมชน

3. เนื่องจากปัญหาภัยแล้งในที่ผ่านมา นอกจากนี้ ยังเป็นที่น่าสนใจว่าครวัเรือนที่ปลูกอ้อยในพื้นที่นา มีการปลูกข้าวพันธุ์ขาวซึ่งในปัจจุบันปลูกเพื่อขายเป็นรายได้เป็นหลัก อาจสะท้อนถึงการตัดสินใจเปลี่ยนมาปลูกอ้อยในพื้นที่นาของเกษตรกรได้ง่ายขึ้น เกษตรกรที่ปลูกอ้อยในนาทั้งหมดที่สัมภาษณ์ใช้อ้อยพันธุ์ขอนแก่น 3 โดยให้เหตุผลว่า ทนแล้ง แดกกอดี ทำให้คลุมวัชพืชได้ดี ต้นไม่ล้ม ทนน้ำขัง ความหวานสูงกว่าพันธุ์อื่น เหมาะสมต่อการปลูกในนา โดยเกษตรกรที่สัมภาษณ์เริ่มปลูกอ้อยในนาในปี ซึ่งก่อนหน้านี้ได้มีเกษตรกรบางรายที่ปลูกมาก่อนซึ่งได้ขยายพื้นที่ปลูกเพิ่มขึ้นในปัจจุบันเกษตรกรส่วนใหญ่ใช้วิธีการขายอ้อยแบบขายให้กับนายทุนหรือพ่อค้าคนกลาง โดยเมื่ออ้อยใกล้เก็บเกี่ยวจะมีพ่อค้าคนกลางมาประเมินราคาจากความสูงของอ้อย ขนาดลำ และความหนาแน่นของประชากรอ้อยต่อพื้นที่ ถ้าเกษตรกรพอใจในราคาประเมินจะขาย อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสนใจว่า หากมีระบบการประเมินผลผลิตในพื้นที่ได้อย่างแม่นยำและง่ายต่อการนำไปใช้ในสภาพแปลง น่าจะเป็นแนวทางในการลดความเสียเปรียบหรือได้เปรียบในการซื้อขายของทั้งสองฝ่ายได้ซึ่งสอดคล้องกับผลงานวิจัยของธัญชนก ชันศิลา (2557: บทคัดย่อ) ได้ทำการศึกษา ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลือกปลูกอ้อยของเกษตรกรในอำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ผลการศึกษาพบว่า เกษตรกรเริ่มเปลี่ยนรูปแบบการใช้ประโยชน์พื้นที่จากเกษตรกรรมอื่น ๆ มาปลูกอ้อยเมื่อ 35 ปีที่แล้ว โดยเป็นช่วงที่มีการก่อตั้งโรงงานน้ำตาลขอนแก่นขึ้น และพื้นที่ที่ถูกเปลี่ยนให้เป็นพื้นที่เพาะปลูกอ้อยเพิ่มมากขึ้นเรื่อยมา โดยพบว่าปัจจุบันร้อยละ 25.20 ของพื้นที่ทำการเกษตรถูกเปลี่ยนเป็นพื้นที่ปลูกอ้อย และจากผลการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่ทำให้เกษตรกรหันมาปลูกอ้อยคือ ปัจจัยด้านปริมาณผลผลิตต่อไร่และราคา รองลงมาได้แก่ อ้อยเป็นพืชที่ปลูกและดูแลรักษาง่าย ราคาผลผลิตของพืชเดิมที่ปลูกต่ำอยู่ใกล้แหล่งรับซื้อผลผลิต และเป็นอาชีพที่ทำมานาน ถึงแม้การปลูกอ้อยจะทำให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มมากขึ้น และเป็นแหล่งพลังงานทดแทนที่สำคัญ แต่ในขณะเดียวกันก็ทำให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมตามมา อาทิ มลพิษทางอากาศที่เกิดจากการเผาใบอ้อยก่อนการเก็บเกี่ยว ความเสื่อมโทรมของดิน ซึ่งมีสาเหตุมาจากการเผาใบอ้อยและการใช้สารเคมี ดังนั้นการสนับสนุนให้เกษตรกรปลูกอ้อยเพื่อสร้างรายได้ และเป็นการทำการเกษตรแบบมิตรกับสิ่งแวดล้อม ต้องทำควบคู่กับการดูแลสิ่งแวดล้อม ทั้งการกำหนดนโยบาย มาตรการ รวมถึงวิธีการที่จะควบคุมและป้องกันปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อมที่จะเกิดขึ้นด้วย

## 5. ข้อเสนอแนะ

### 1. ข้อเสนอแนะที่ได้จากการศึกษา

1) จากผลการศึกษาในครั้งนี้ ทำให้ทราบถึงลักษณะพื้นฐานด้านสังคมและเศรษฐกิจ สภาพการผลิต และปัญหาการปลูกอ้อย ซึ่งสามารถนำผลการศึกษาไปใช้เป็นข้อมูล

พื้นฐาน เพื่อเป็นแนวทางในการวางแผนรูปแบบในการผลิตอ้อยให้มีประสิทธิภาพ และก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมน้อยที่สุด รวมถึงแนวทางในการส่งเสริมและบริการการผลิตอ้อย

## 2. ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาต่อไป

ในการศึกษาครั้งต่อไป ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

- 1) ปัจจัยด้านกายภาพที่มีผลต่อการเลือกปลูกอ้อยของเกษตรกร คือ สภาพพื้นที่เพาะปลูกของเกษตรกร
- 2) ปัจจัยในด้านเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อการเลือกปลูกอ้อยของเกษตรกร

## เอกสารอ้างอิง

- กรมพัฒนาที่ดิน. (2553). **เกษตรทฤษฎีใหม่**. กรุงเทพฯ: สำนักนโยบายและแผนการใช้ที่ดิน.
- กฤษฎา นาโสก. (2552). วิถีชาวนาอีสานตอนล่าง: ศึกษากรณีชุมชนชาวนาบ้านตาแย ตำบลม่วงสามสิบ อําเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี, **ภาคนิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต** มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี.
- ถวัลย์ มาศจรัส และพรพรด เจนสุวรรณ (2547). **เทคนิคการเขียนหนังสือส่งเสริมการอ่าน**. กรุงเทพฯ: ครูสภาลาดพร้าว.
- ธานินทร์ เหลาเลิศ. (2550). **การมีส่วนร่วมของชุมชน**. สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- เนตรนภา วันฤกษ์. (2550). **การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม**. สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- ปาริชาติ ก้านหย้ากลาง. (2550). **การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม**. สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- พัชรินทร์ แก้วขาว. (2546). **แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชน**. สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- มณฑล จันท์แจ่มใส. (2551). **การศึกษาทัศนคติของชุมชนท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาการท่องเที่ยว**. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง.
- วิชัย เทียนน้อย. (2520). **มนุษย์กับสิ่งแวดล้อม** กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ศิริกาญจน์ โกสุมภ์. (2542). **การมีส่วนร่วมของชุมชนและโรงเรียนเพื่อการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน**. กรุงเทพฯ: **ปริญญานิพนธ์การศึกษาดุษฎีบัณฑิต**. พัฒนศึกษาศาสตร์. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

- สถาพร ไพบูลย์ศักดิ์. (2552). การประเมินที่ดินบนฐานระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์สำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจ เพื่อการวางแผนการใช้ที่ดินด้านเกษตรกรรมในพื้นที่ลุ่มน้ำพองตอนล่าง. **วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.**
- สมใจ อินทรี. (2550). **การมีส่วนร่วมของชุมชน.** สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. **สำนักนายกรัฐมนตรี. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่หนึ่งถึงฉบับที่ 11 พ.ศ. 2504-2559** กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สุพัชรินทร์ ทุมพัฒน์. (2556). **การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในโครงการสำนึกรักบ้านเกิด.** สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- อติต มวลทอง. (2553). **การมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน.** สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- อมรรัตน์ โสมเกษตรินทร์. (2550). **การมีส่วนร่วมของคนในชุมชน.** สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- อุทัย ตุลยเกษม. (2543). **ศึกษาเรียนรู้.** กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสดศรี ศกษาดิวงค์.
- วิชัย เทียนน้อย. (2520). **ภูมิศาสตร์วัฒนธรรม.** กรุงเทพฯ: อักษรวัฒนา